

אין רחמים בדין – עיון בדברי רב חמא

מאיר אונטרברג

פתיחה

בדף ז ע"ב במסכת בבא בתרא, מובא רצף מקרים בהם רב חמא מכריע בדין בין שני אנשים. העובדה שיש שני אנשים במקרים הללו מרמזת על עיקרון חשוב בדיני ממונות: כשיש שני צדדים לפסיקה הלכתית, לא ניתן להשתמש במושגים כגון 'חומרא וקולא', שכן מה שטוב לאחד הוא בהכרח רע לשני; אם הפוסק מחמיר על השני - אזי הוא מקל על הראשון. לכן, העוסקים בדיני ממונות חייבים לשקול את תשובותיהם ולחדש הלכות שיביאו בחשבון את שני הצדדים. הסוגיות הבאות מביאות בפנינו מקרים מסובכים ומרתקים, ומתוכם ננסה לנתח את תפיסת העולם של רב חמא.

בית ועלייה

הנהו בי תרי דהוו דיירי חד הוה דייר עילאי וחד הוה דייר תתאי איתבר תתאי א"ל תתאי לעילאי תא ונבנייה א"ל אנא שפיר קא דאירנא א"ל איסתריה אנא ואבנייה אמר לית לי דוכתא למידר בה א"ל אנא אוגר לך דוכתא א"ל לא טרחנא לא קא מתדר לי שוף אכריסך ועול ושוף אכריסך ופוק. אמר רב חמא: בדינא קא מעכב.

(בבלי בבא בתרא ו ב)

בסיפור זה אנו מוצאים שני אנשים (לפי רש"י, אחים שירשו כאחד) שגרים בבית שיש בו שתי קומות לשתי משפחות נפרדות. בהלכה קוראים לבית שבנוי בצורה כזו 'בית ועלייה'. לקומה התחתונה קוראים 'בית', ולקומה העליונה - 'עלייה'.

מספיק לחשוב על עצם הרעיון של בית משותף כדי להבין שמערכת היחסים בין בני הבית ובני העלייה עלולה להיות מורכבת, שכן הדיירים אינם רק שכנים, אלא גם שותפים בנכס. בסוגיין, משקל העלייה גורם לבית לטבוע בתוך האדמה. בעל הבית רוצה לתקן את ביתו, אבל כדי לעשות כן הוא יצטרך להרוס את כל הבניין, כולל העלייה, ולבנותו מחדש. לעומת זאת, העלייה לא שוקעת לתוך האדמה, והשקיעה לא מפריעה לבעל העלייה כלל. בעל הבית הולך לשכנו ומבקש לבנות את כל הבית מחדש ביחד ולהתחלק בהוצאות בשווה, ובעל העלייה מסרב. כתוצאה מכך, בעל הבית מציע לשלם על כל הבנייה, אך בעל העלייה מסרב בשנית, בטענה שלא יהיה לו איפה לגור בזמן העבודה. על כן, בעל הבית מוסיף ומציע לשכור בית בשבילו, ושוב נתקל בסירוב מצד בעל העלייה, שטוען שזה יותר מדי טורח עבורו לעבור דירה. בעל העלייה מצהיר כי הוא לא יתפנה ממנה, אפילו אם יאלץ בעל הבית לזחול על בטנו כדי להכנס לביתו. שני הדיירים הולכים לרב חמא כדי שיכריע ביניהם - האם בעל הבית יכול לכפות את בעל העלייה לצאת מדירתו לצורך השיפוץ. רב חמא מגיב: 'כדינא הוא מעכב', כלומר שהדין עם בעל העלייה, והוא לא חייב לעבור לדירה שבעל הבית ישכור עבורו. הגמרא מבארת שטכנית רק עשרה טפחים מעל הרצפה (זה השיעור המינימלי שסוכה יכולה להיות, ולכן זה גם מגדיר את השיעור המינימלי לבית) שייכים לבעל הבית וכל שאר הבית משועבד לבעל העלייה, וכל זמן שרצפת העלייה לא שוקעת לתוך עשרת הטפחים הללו, אין כח לבעל הבית לכפות את בעל העלייה.

קשה מאוד לקבל את דבריו של רב חמא. זה נשמע לא סביר שבעל הבית, שהציע לשלם על העבודה ואפילו להשכיר לשכנו דירה, לא יוכל לתקן את ביתו. ניתן גם להבין שמצד 'לפנים משורת הדין', אפילו הגמרא לא מסכימה עם דינו של רב חמא. הסיפור היה יכול להסתיים עם העובדות היבשות של המקרה, אבל הגמרא הוסיפה את בעל העלייה הצוחק, בעת שהוא אומר לבעל הבית לזחול על הבטן פנימה והחוצה. גם הטענה שזה יותר מדי טירחה לעבור דירה, נשמעת חלשה מאוד לאחר שאנחנו רואים את חוסר האכפתיות שהוא מגלה כלפי רעו. אפשר לעיין עוד

הרבה בסוגיה הזאת כדי ללמוד עקרונות על בעלות ופרטיות, אבל הדבר הבולט בסוגיה הוא רב חמא, שאיפשר הזנחה מוחלטת של עיקרון "לפנים משורת הדין".

רב חמא

נוסיף מעט רקע שיעזור להבנת אופיו של רב חמא. רב חמא היה אמורא בבלי מהדור חמישי, ושמו מוזכר בש"ס רק כעשר פעמים. הסוגיות שרב חמא לוקח בהן חלק עוסקות לרוב בתחומים שאפשר למצוא במערכת משפטית רגילה כמו דיני נזיקין, דיני ממונות ודיני גזל.

רב חמא היה תלמיד של רב חסדא¹ ורבא, וחבר של רב פפא.² הוא גם היה רבו של האמורא המוכר אמימר, וישנן אפילו כמה אמירות של רב חמא שאמימר מוסר.

אפשר להבין שהוא היה תלמיד חכם עצום מהעובדה שהוא היה אחד מראשי ישיבת נהרדעא.³ בנוסף, הוא קבל את הכינוי 'נהרדעי' (סנהדרין ז:), וסביר להניח כי הוא ייצג את דעתה של הישיבה. שמואל הקים את ישיבת נהרדעא, ומהאמירה "הלכתא כרב באיסורי וכשמואל בדיני ממונות" (בכורות מט ע"א) אפשר להבין שעיסוקו העיקרי של שמואל היה בדיני ממונות. אפשר לשער שמזמן הקמתה ישיבת נהרדעא התמקדה בהלכות ממונות, ורב חמא המשיך את המסורת הזאת.

רב חמא הוא דמות משמעותית בעולם התורה. נטייתנו הטבעית היא לזלזל באנשים שאיננו מסכימים איתם, אבל במקרה של תלמיד חכם כרב חמא, אי אפשר לדחות את דעתו כל כך מהר. חייבים לעיין בפסיקות נוספות שלו כדי להבין את תפיסת עולמו.

¹ בבלי, נזיר כ

² בבלי, כתובות פו

³ אגרת דרב שרירי גאון, ח"ג ספ"ג

אין רחמים בדין

מתני' מי שמת והניח אשה ובעל חוב ויורשין והיה לו פקדון או מלוה ביד אחרים רבי טרפון אומר ינתנו לכושל שבהן רבי עקיבא אומר אין מרחמין בדין אלא ינתנו ליורשין שכולן צריכין שבועה ואין היורשין צריכין שבועה וכר'.

(כתובות פד.)

במשנה מובאת מחלוקת תנאים במקרה של מת שלא הותיר מספיק כסף לסגירת חובותיו, לכתובת אשתו ולירושת בניו. רבי טרפון סובר שהכסף הולך לבעל החוב החלש ביותר, ואילו רבי עקיבא מחזיק בדעה המתאימה מאוד לתפיסתו של רב חמא, שאין רחמים בדין. משמעות האמירה "אין רחמים בדין" כאן היא שהכסף הולך ליורשים, שאינם צריכים להישבע על מנת לקבל את הכסף. כלומר, הכסף הולך לאלו שטענתם לזכייה בכסף היא הכי בסיסית.⁴

ניתן לראות כאן שהכלל "אין רחמים בדין" מייצג תפיסה שלאורה נוכל להבין את משמעותם של דיני ממונות בכלל. ברור שהעזרה לחלש היא מידה טובה ונכונה, אלא שרבי עקיבא סובר שצריך לתת את הכסף לאדם שיש לו הכי הרבה זיקה לכסף. כמובן שרבי עקיבא מאמין בעזרה לחלש, אלא שלא זה תפקידו של המשפט כאן, לשיטתו. רבי עקיבא סבור שאין לערב רחמים במשפט, ושהצדק, הדין, הוא שקובע. בדיון הגמרא על משנה זו רב חמא עונה לשאלה של תלמידו אמימר:

אמר אמימר משמיה דרב חמא... ואי לא איכא אלא חד ארעא ולא חזיא אלא לחד לבעל חוב יהבינן ליה לאשה לא יהבינן לה מאי טעמא יותר ממה שהאיש רוצה לישא אשה רוצה להנשא

(בבלי כתובות פו.)

⁴ ראה ריטבא, מכות, פד עמוד א

לרב חמא, כאשר ניתנה הירושה ליתומים וכעת נותרו נכסים המספיקים לתשלום לאשה על כתובתה או לפירעון החוב, ולא לשניהם - משלמים לבעל החוב. הסיבה שבה מנמק אמימר בשם רב חמא דין זה היא שנשים רוצות להתחתן יותר מאנשים. האמירה 'יותר ממה שהאיש רוצה לישא אשה רוצה להנשא' מהווה תגובה לרב בנימין, שמופיע קודם בסוגייה. אליבא דרב בנימין, מה שהתכוון לומר רבי טרפון הוא לא שבעל החוב החלש יקבל ראשון, אלא שהאשה תקבל ראשונה כסף לכתובתה, וזאת כדי שלא למנוע מנשים להתחתן. רב חמא מציג טענה הפוכה, ולשיטתו אין חשש שנשים יתחשבו בכתובתן ויחששו להתחתן.

במערכת ההלכתית, בה חל איסור על לקיחת ריבית - יש מחסור בלוויים שמוכנים לקחת את הסיכון ולתת הלוואה. לכן רב חמא מצדד ברבי עקיבא ואומר שאין רחמים בדין במקרה הזה, זאת כדי לשמור על המצב הכלכלי. אפשר לקרוא את הסוגיה באופן פשטני, ולומר שרב חמא העדיף לשמר את היחסים בין לווים למלווים, מאשר את היחסים בין איש ואישה. בקריאה כזו, רב חמא רואה בקשר בין איש לאישה קשר ממוני ותו לא. בקריאה יותר נדיבה, שהיא לעניות דעתי הקריאה הנכונה, רב חמא דווקא סומך על הקשר הזה, ורואה בו יותר מרק הסכם ממון. כלומר, נשים לא רק רוצות להינשא בגלל הביטחון הכלכלי, הן רוצות להנשא לשם הנישואין. הוא סומך על הקשר העמוק שיש ביניהם, ומכיר בכך שהמצב הוא הפוך בין מלווה ללווה, ביניהם אין בדרך כלל קשר אישי. המלווה רוצה לקבל את התשלום שלו ולהמשיך הלאה בחיים, ורב חמא נצרך לתת לו תמריץ להמשיך לתת הלוואות. בין כך ובין כך, רב חמא הסתכל על הבעיה הזאת ככלכלן, ולא לקח בחשבון את מצב האישה בלבד, אלא גם את ההשלכות הרחבות לתיעדוף צד אחד על פני השני.

הוא לא היה הוגן

מיד אחרי הסוגיה הזאת רב פפא שואל רב חמא שאלה:

אמר ליה רב פפא לרב חמא ודאי דאמריתו משמיה דרבא האי מאן דמסקי ביה זוזי ואית ליה ארעא ואתא בעל חוב וקא תבע מיניה ואמר ליה זיל שקול מארעא אמרינן ליה זיל זבין את ואיתי הב ליה א"ל לא אימא לי גופא דעובדא היכי הוה א"ל תולה מעותיו בעובד כוכבים הוה הוא עשה שלא כהוגן לפיכך עשו בו שלא כהוגן.

(בבלי כתובות פו.)

רב פפא שואל את רב חמא שאלה חשובה: האם הוא באמת למד מרבא שבמקרה של לווה שחייב כסף ויש לו קרקע בלבד - כופין את הלווה למכור את הקרקע ולשלם את הכסף? ההנחה הסמויה בשאלה היא שיתכן ועדיף לשמור על הקרקע ברשות הלווה, שיפרע את החוב מפירותיה. יתרון נוסף לכך הוא שקרקע לא ניתן להבריא, מה שיניח את דעת המלווה החושש מהעלמות הלווה. רב חמא טוען שגירסא זו אינה מדויקת ובמקרה ההוא ללווה היה די כסף לשלם את חובו, אבל הוא טען שהכסף שלו שייך לעכו"ם. רב חמא אומר: "כפיתי את הלווה למכור את שדהו כי הוא התנהג בצורה לא הוגנת. כנגד זה הייתי לא הוגן כלפיו". ממבט ראשון, אין זה מתאים לרב חמא שאנחנו מכירים בכלל. אותו רב חמא שנהג במידת הדין בבית והעליה, ולא היה מוכן לערב עימה רחמים ולחרוג ממנה. דווקא הדיסוננס הקוגניטיבי הזה מאפשר לנו להבין טוב יותר את דעתו של רב חמא. זה נכון שלבעל העלייה לא היו רחמים, וברור שהוא לא פעל לפנים משורת הדין, אבל הוא כן פעל בתוך עולם החוק. החוק קובע שיש לו את הזכות לסרב להריסת ביתו כל זמן שיש לבעל הבית את המרחב המשועבד לו, ויש לו טענה לגיטימית שבגינה הוא לא מוותר לבעל הבית (טורח לעבור דירה). בניגוד לזה, במקרה השני הלווה ניסה לפגוע במהות החוק. היה לו חוב והוא הסכים מראש לשלם במזומן, אבל הוא 'הבריא' את הכסף לעכו"ם כי העדיף לשלם בנכס. כדי לשמור על העקרונות של תנאי ההלוואה, ועל זכויותיו של המלווה, כיפף רב חמא את החוק ובכך שימר את מהותו.

איך נפלו גיבורים

רב חמא הוא אחד האמוראים המשמעותיים ביותר בכל הנוגע להיתרי ריבית בהלכה. מתוך הסוגיות של רב חמא אפשר להבין את העקרונות הבסיסיים של הנושא, ולכן כדאי לתת קצת רקע על ריבית.

איסור ריבית נלמד מהפסוקים בדברים:

לֹא תִשִּׂיף לְאַחִיךָ נֶשֶׁף נֶשֶׁף כֶּסֶף נֶשֶׁף אֶכֶל נֶשֶׁף כֹּל דְּבַר אֲשֶׁר יִשֶׁף: לְנִכְרֵי תִשִּׂיף
וְלְאַחִיךָ לֹא תִשִּׂיף לְמַעַן יִבְרַכְךָ יְקֹוֹק אֱלֹהֶיךָ בְּכֹל מַשְׁלַח יָדְךָ עַל הָאָרֶץ אֲשֶׁר
אַתָּה בָּא שָׂמָּה לְרִשְׁתָּהּ:

(דברים, כ-כא)

הרמב"ן בפירושו על הפסוק טוען שבשל 'רגילות' החטא חייבים להזהיר גם את המלווה וגם את הלווה. מהסתכלות ראשונית, לא כל כך פשוט להבין את הבעייתיות שיש בריבית. הרמב"ן שם לב להיתר לישך את הנכרי, ומעלה את השאלה הבאה: כאשר המלווה והלווה מבינים את ההשלכות של הלוואה בריבית ובכל זאת מעוניינים בה, מדוע נאסר עליהם לעשות כרצונם? הרמב"ן מסביר שאיסור ריבית אינו משום גזל, כי אסור לגזול את הנכרי (ב"ק קיג): ואילו ריבית הייתה משום גזל, היה איסור לישוך את הנכרי. בסופו של דבר מסקנת הרמב"ן היא שאיסור ריבית "לא נאסר אלא מצד האחוה והחסד, כמו שציווה ואהבת לרעך כמוך". מתוך החובה לאהוב את הרע, אין לנהוג בו כנושה.

הפסיקה הכי תמוהה של רב חמא שעוסקת בדיני ריבית נמצאת במסכת בבבא מציעא:

רב חמא הוה מוגר זוזי בפשיטא ביומא כלו זוזי דרב חמא הוא סבר מאי שנא
ממרא ולא היא מרא הדרא בעינא וידיע פחתיה זוזי לא הדרי בעינייהו ולא
ידיע פחתיה

(בבלי בבא מציעא סט ע"ב)

רב חמא מציע דרך לתת ריבית על הלוואות בלשון שונה, שלדעתו מסתדרת מבחינה משפטית-הלכתית. רב חמא טוען שאם הוא משכיר את הכסף ללוקח, כשהלוקח משלם על הכסף שהוא נתן לו זה לא נחשב ריבית, אלא תשלום שכירות (הוא משלם פשיטא על כל זוז, שהוא שמינית זוז לפי רש"י). זהו פתרון יצירתי לבעיה שכבר עסקנו בה קודם, והיא הקושי של הלווים שאינם יכולים למצוא הלוואות. זאת דרך פורמליסטית לתקן את הבעיה. הגמרא מסבירה את חוסר ההבנה של רב חמא בתחומי השכירות והריבית בשורה הבאה. הגמרא מסבירה שרב חמא איבד את כל הכסף שלו בגלל הצעתו (רש"י עא:): מפרש 'שהמלוין ברבית נכסיהן מתמוטטין'. הגמרא מבארת את שני העקרונות שמבדילים בין שכירות והלוואות. הראשון הוא שלחפץ יש ערך נוסף מלבד שוויו הממוני. המשכיר מצפה לקבל את החפץ שלו בחזרה אחרי השכירות, והשוכר משלם לפי הסיכון שהמשכיר לוקח בנתינת החפץ לאדם אחר. השני הוא ששימוש בחפץ גורם להתבלותו, והשוכר משלם על הבלאי (אף שהנזק אינו נראה לעין). בהלוואה הניתנת בכסף אין את הסיכונים האלה, מפני שהמלווה לא מצפה לקבל את אותן המטבעות בחזרה, ואי אפשר להזיק למטבעות. רעיונו של רב חמא הוא פתרון יצירתי ביותר לחסרונות של איסור ריבית, אך אינו לוקח בחשבון את הסיכונים החברתיים שקיימים בהתרת ריבית. בנוסף, הרעיון של רב חמא בסוגיה הזאת לא מתייחס לטעמי איסור ריבית, מפני שדרישת תשלום על השכרת כסף בהחלט מתנגשת עם העקרונות של 'ואהבת לרעך כמוך'. רב חמא ניסה למצוא דרך לעקוף את איסור ריבית בדרך חוקית-הלכתית, והפתרון אינו רחוק מאוד מפתרונו של האדם שנתן את כספו לעכו"ם כדי לרמות את בעל חובו. נראה שגם לגמרא יש ביקורת נגד רב חמא, והיא מקשרת את ההיתר שנתן לריבית לפשיטת הרגל שלו.

טרשא

לצד החסרונות בשימוש בריבית, יש בו גם יתרונות גדולים. קל מאוד לראות את זה בתקופה המודרנית, בה לכולם יש חשבון בנק, כרטיסי אשראי ומשכנתא

המבוססים על ריבית. לא זו בלבד, אלא שהלוואה בזמן הנכון יכולה לאפשר לאדם לקנות בית או לפתוח בית עסק לפרנס את משפחתו. מלבד זאת, כדי לעודד השקעה של אנשים בעסקים צריך לאפשר להם הזדמנות להרוויח, ואיסור ריבית בהגדרתו מונע כל רווח אפשרי מהלוואות. גם רב חמא מכיר ביתרונות הללו, ורואה צורך גדול למצוא פתרון המסתדר עם החוק. הוא למד מסוגית 'מוגר זוזי' (השכרת מטבעות) שהוא מחויב לחפש דרך טובה שלוקחת בחשבון גם את ערכי המוסר כדי לאפשר לכלכלה לפעול כמו שצריך. בכבא מציעא (סה.), זה בדיוק מה שרב חמא עושה. המשנה שהסוגיא עוסקת בה אומרת שאי אפשר למכור דבר במחיר יותר גבוה משווי המקורי בתמורה לאיחור התשלום. הדוגמה במשנה היא שראובן מציע שדה לשמעון במחיר של אלף זוזים עבור תשלום מידי, ואלף מאתיים זוזים עבור תשלום המעוכב לעונה הבאה. בלשון הגמרא קוראים לזה "אגר נטר", או "שכר המתנה" בתרגום לעברית. כלומר, המחיר הזול הוא המחיר האמתי של השדה, והמחיר הגבוה יותר הוא "אגר נטר". העסקה הפיננסית הזאת נחשבת כדרישת ריבית, מפני שהדבר דומה להלוואה של אלף זוזים עם ריבית של מאתיים זוזים. בסוגיה, רב נחמן אומר שאפשר לעשות ריבית בדרך 'טרשא'. לפי הרמב"ן טרשא הוא מלשון חרש, כי השותפים לעסק מתנהגים כאילו אינם מבינים שהמכר אסור. לדוגמא אם ראובן מציע רק את המחיר הגבוה עבור התשלום המעוכב - מותר, מכיון שהוא לא אמר במפורש שזה 'אגר נטר'. בפועל, כשרב פפא מנסה לבצע מכר ב'טרשא' עבור הבית שלו - כולם מבינים שהוא דורש יותר כסף רק בגלל העיכוב בתשלום, וזו בעצם הלוואה בריבית. כנראה שרב פפא שם לב לפרצה שהותיר רב נחמן בהצעתו. הגמרא פוסקת שהלכה אינה כשיטת רב פפא, ובכך יוצרת בעייתיות שבאה לידי ביטוי כמעט בכל מכר. קשה מאד לקבוע מחיר סביר עבור מוצר, ויותר מזה: אם אחד מן הצדדים מציע את המחיר האמתי של המוצר – אזי דרישה של יותר כסף עבור עיכוב בתשלום נחשב ריבית. ברור שזה לא יכול להוות פתרון לכל המדינה, ובגלל זה רב חמא מפתח שיטה חדשה לעולם העסקים, ועל עקרונותיו אנו סומכים עד היום:

א"ר חמא טרשא דידי ודאי שרי ... והלכתא כרב חמא

(בבא מציעא בדרף סה.)

רב חמא אומר שסוג ה'טרשא' שלו ודאי מותרת על פי ההלכה. סוגיא זו קצרה ואנו נפרש אותה לפי רש"י. בסיפור ישנם שני אנשים: רב חמא והסוחר שלו. רב חמא קונה טקסטיל בשווי 1,000 שקלים ונותנו לסוחר שימכור אותו בנמל אחר במחיר יותר גבוה. הסוחר מוכר אותו במחיר של 1,200 שקלים, ובכסף קונה כעת יהלומים. את היהלומים הוא מוכר תמורת 1,400 שקלים. בסוף המסחר, הוא מחזיר לרב חמא את 1,000 השקלים המקוריים ועוד 200 שקלים שהרוויח ממכירת הטקסטיל. כלומר, רב חמא הלווה לו 1,000 שקלים, הסוחר עשה מהם רווח והחזיר 1,200 שקלים לרב חמא. ממבט ראשון, זה נשמע כמו פריצת האיסור של ריבית, אבל יש לשים לב להבדל מהותי בין 'טרשא' ל'מוגר זוזי' (שכירות כסף). ב'מוגר זוזי' רב חמא מנסה לתת שם חדש (תשלום שכירות) לדבר שהוא מוגדר כריבית. בטרשא, החידוש הוא שהאחריות על הטקסטיל היא על רב חמא. הוא לוקח כאן סיכון בשותפות זו עם הסוחר שלו. הוא יוצר יחס חדש בין המלווה ללווה. בתחילת היחסים, יש שותפות שבה רב חמא נותן את הכסף והסוחר הוא השליח שלו. רק אחרי שהוא הרוויח מן העסקה, היחס הופך ליחס של מלווה ולווה. המהפכה שבחידוש של רב חמא בסוגיה זו כל כך גדולה עד שלא ניתן להגזים במשמעות שלה. היום, 'היתר העיסקא' מאפשר לבנקים לקחת ריבית על הלוואות, ובאופן כללי, לכל הכלכלה שאנחנו מכירים לפעול במסגרת ההלכה, במנגנון המבוסס על העקרונות של אחריות ושותפות שרב חמא חידש. הגמרא מכירה ב'ניצחון' שלו בנושא הזה ומודה: 'הלכתא כרב חמא'.

הלכתא כרב חמא

אחרי הסיפור של הבית ועלייה יש עוד שלוש אגדות הלכתיות על רב חמא. פסיקותיו דנות בנושאים כגון זכויות של יורשים, חזקת תשמישין, מעמד של

יתומים, ועקרונות בעלות. אחרי רצף הסיפורים, נשאלת שאלה על ידי רב אחא בריה דרבא :

אמר ליה רב אחא בריה דרבא לרבינא הלכתא מאי אמר ליה בכולהו הלכתא כרב חמא.

(בבלי בבא בתרא ז:)

במקרה זה, רב אחא בריה דרבא שואל את רבינא האם הלכה כמו רב חמא, ורבינא עונה שבכל ארבעת הסיפורים האלה הלכה נפסקה כמו רב חמא. קשה לקבל תשובה זו, במיוחד לאור הביקורת המרומזת של הגמרא בסיפור בעל הבית והעלייה, שם ראינו שהסיפור מציג את בעל העלייה כרשע. אבל יש חלק נוסף של הסוגיה שעוד לא ראינו:

וכי אתנו בהדי הדדי עד כמה? ... הכי אמר ר"נ: כי דדיירי אינשי. וכמה?
אמר רב הונא בריה דרב יהושע כי היכי דעיילי איסוריתא דמחוזא והדר.
(בבלי בבא בתרא ז:)

כלומר, הפסיקה של רב חמא לפיה בעל העלייה יכול לעכב את הריסת הבית, תקפה רק כשאין הסדר קודם. לפי רב נחמן (שהיה בעצמו ראש ישיבת נהרדעא), אם יש הסדר קודם, בעל העלייה אמנם צריך לקבל מקום ראוי שאפשר לגור בו בצורה נורמלית, אך יש כח לבעל הבית לפנותו מביתו ולהרוס אותו. הסדר זה מבהיר לנו כמה דברים בסוגיה. בין השאר, הוא מסביר את האמירה של בעל העלייה 'זחול על הבטן דרך פתח הבית בכניסתך וביציאתך'. על ידי שימוש במטבע לשון דומה לדברי רב הונא בריה דרב יהושע, מזכיר בעל העלייה לבעל הבית שאין להם את ההסדר שהם יכלו לחתום עליו מלכתחילה, ולכן בעל הבית לא יכול לכוף אותו להתפנות. הסוגיה עדיין לא פשוטה לעיכול, אבל כמו שרבי עקיבא אומר – 'אין רחמים בדין', לא היה לבעל הבית ובעל העלייה הסכם מסודר, ולכן רב חמא פסק כפי שפסק.

סיכום

מהסוגיות שסקרנו נראה שרב חמא הוא דייך הנוטה לפסיקה פורמליסטית ובינארית בדיני ממונות. רב חמא לא מתחשב בסיפורים האישיים כשהוא פוסק הלכה, מפני שאינו רואה צורך בכך.

ה' ציווה אותנו ליצור חברה המושתתת על צדק ומשפט. רוב הזמן אנחנו אומרים את שתי המילים האלה יחד, אבל הן בעצם מייצגות שני עקרונות שונים למדי. צדק פירושו אחריות אישית. כל אחד מאתנו נדרש לעזור לאחר כשהוא צריך עזרה. למול הצדק עומד עיקרון המשפט. המשפט הוא כלי שהעם משתמש בו כדי ליצור שוויון בין אנשים וחברה מתוקנת, אבל הוא איננו כלי מושלם.

בכל פעם שדנים דין יש אדם הנפגע מהפסיקה. קל מאד להגיד שהאדם החלש שצריך את הירושה ראוי לקבל את הכסף כר' טרפון, אבל רבי עקיבא פוסק שאין רחמים בדין וחייבים לתת את הכסף ליורש עם רמת האמון הכי גבוהה. רב חמא הפורמליסט אוהב את החוק, ומוכן לאכוף אותו בנוקשות כדי לשמור על מהותו. אמנם, הוא שם לב שלפעמים החוק יכול להגביל את הכלכלה והוא מתקן תקנות יצירתיות במטרה לעזור לאנשים, תוך שהוא לוקח בחשבון את צרכי האחר.

בסוגיית הבית והעלייה רב חמא שומר על הזכות לקניין. במקום שזה לא נראה הוגן, רב חמא שומר על הזכות בסיסית של אדם לשלוט בדברים שבבעלותו, והוא לא מוכן לקחת אותה מבעל העלייה. לפעמים אנחנו צריכים לראות סיפור כדוגמת זה כדי לזכור שמשפט הוא לא אישי, ושזה אמנם לא נחמד שבעל הבית חייב לזחול כדי להיכנס לביתו, אבל החוק נועד להמונים ולא ניתן לקחת בחשבון את צרכיהם של כל הפרטים.

אנחנו קיבלנו את האחריות על עצמנו ליצור ולחדש חוקים, ובמקרה זה מצאנו דרך שאיננה מתפשרת על זכויות הבעלות או איכות החיים של בעל הבית, והיא יצירה של הסדר מוקדם בין שותפים. אין באמת גבולות למה שאפשר לעשות בתוך ההלכה, כל עוד זה לא עומד בסתירה להלכות קודמות ונכנס למערכת העקרונות

שקבלנו מסיני. אנחנו עומדים בשלב היסטורי שבו אנו בונים את ארץ ישראל מחדש, ואם אנו רוצים להיות אור לגויים, אי אפשר להזניח את הכוח של האור הפנימי שלנו – מערכת המשפט היהודית שחידדנו במשך אלפי שנים. היום, כשאנו בונים מדינה של צדק ומשפט – תקותי היא שיהיו לנו רבנים עם אומץ הלב והיצירתיות שהיו לרב חמא.